

ਭਾਅ ਜੀ ਨਾਲ ਬੱਸ ਦਾ ਸਫਰ

—ਪ੍ਰੋ. ਨਵਜੀਤ ਜੌਹਲ

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਗੁਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮੜਕ ਭਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਸਾਦਗੀ, ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲੀ ਤੇ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ। ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿ ਜਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧਿਆਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ ਵਿਚਾਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪਲਕ ਝਪਕਦਿਆਂ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਚ ਡੂੰਘੇ ਲਹਿ ਜਾਂਦੇ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ 1970ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸਮਰਾਏ-ਜੰਡਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਜੰਡਿਆਲਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਣ ਕੇ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਭਾਗ ਲੱਗ ਗਏ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀਂ ਸਾਲੀਂ ਉਸੇ ਹੀ ਕਾਲਜ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਜਿਥੇ ਕਵੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਰਬਾਰ ਹੁੰਦੇ, ਉਥੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪਰ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਲੰਧਰੋਂ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਫਰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ 1988 ਜਾਂ 1989 ਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜਲੰਧਰੋਂ ਸ਼ਾਮੀਂ ਸੱਤ, ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਇਕ ਬੱਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਚੱਲਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਾਰਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਰ ਸਰਦੀ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਜਲੰਧਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਗਿਆ ਮੈਂ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਟਿਕਟ ਅਤੇ ਸੀਟ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਜਦੋਂ

ਬਸ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਵੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸੀਟ ਕਾਫੀ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਪੌਣੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੱਸ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਰੁਕੀ। ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਨਵਾਂ ਬੱਸ ਅੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਇਥੇ ਇਕ ਹੀ ਢਾਬਾ ਤੇ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪਲ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਬੱਸ ਦੇ ਰੁਕਦਿਆਂ-ਰੁਕਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਟ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਠਦਿਆਂ-ਉੱਠਦਿਆਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਹਾਂ। ਬੱਸ 'ਚੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਨੋਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦੇ ਰਹੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਚਾਹ ਬਣਦਿਆਂ ਬਣਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਦਮਦਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੀ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਜਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਆ ਕੇ ਖੜ ਗਏ ਸਨ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਅੱਤਵਾਦ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਦੇਖਦਿਆਂ-ਦੇਖਦਿਆਂ ਬੱਸ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਆ ਜੁੜੀਆਂ, ਡਰਾਈਵਰ ਕੰਡਕਟਰ ਵੀ ਤੇ ਚਾਰੋਂ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਵੀ। ਦੁਆਬੀਏ ਵੀ ਤੇ ਮਝੈਲ ਵੀ।

ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹੋਂ ਜਲੰਧਰ ਜਾ ਰਹੀ ਬੱਸ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਰੁਕੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੌਕਰ ਵੀ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਬੱਸ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਜੁੜਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਮਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਰਵਾਨੀ ਭਰੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਸਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਿਹਾ। ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਵਾਬ ਸਿਰਫ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੜ੍ਹਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਤਵਾਦ ਖਿਲਾਫ ਮੈਂ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਸੁਣਿਆ, ਪਰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਉਪਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇੰਨੀ ਗਰਜਵੀਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਹੀ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇੰਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬੋਲਦਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਚਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਕਾਰਨ ਡੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਯਖ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਰੁਕੀ ਬੱਸ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਥੋਂ ਹਿੱਲਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਿਹਾ।

ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਸੀ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਅ

ਸੀ। ਸੰਤਾਪੇ ਸਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਬੱਸ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਚਾਲੀ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾ ਜੀ ਨੇ ਕੱਪ 'ਚ ਬਚੇ ਚਾਹ ਦੇ ਆਖਰੀ ਘੁੱਟ ਨੂੰ ਭਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਬੱਸ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਹ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। “ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਚਾਹ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।” ਆਖ ਕੇ ਭਾਅ ਜੀ ਬੱਸ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਹਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।

‘ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?’ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚੋਂ ਨਾ ਲੱਭੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੈਨੂੰ ਆਖਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।